

Машақатлы изертлеу жумыслары өз нәтижелерин бере баслайды. Ерисилген нәтижелерди республикалық газета хәм журналларда жәриялай баслайды. Ал, 1957-жылы болса «Қарақалпақ тилиндеги қоспа гәплер хәм олардың дүзилиси» мийнети монография түринде баспада жәрияланады. Бул мийнет тек ғана қарақалпақ тили ушын емес, бәлки қоссылас түркий тиллериниң бағыныңқы қоспа гәплер хәм олардың дүзилислериниң механизмлериниң жаратылыуы жолындағы бийбаха жумыс болып есапланады.

1976-жылы Қарақалпақстанда университет ашылады, бул жоқарғы оқыу орнының жаратылыуы елимизде орын алған сиясий, мәдени хәм тарийхый ўақыялар қатарынан үлкен орын ийелейди. Ал, қарақалпақ тили хәм әдебияты тараўында пәнлер бойынша стандартлар менен оқыу бағдарламаларын, қала берсе олар тийкарында сабақлықлар менен оқыу қолланбаларын дүзиу тек ғана жергиликли кадрлардың күши менен ғана әмелге асырылыуы мүмкин еди. Бул орында Көшербай Бердимуратов «Хәзирги заман қарақалпақ тили» сабақлығының жаратылыуында да өз үлесин қосады. Атап айтқанда, 1981-жылғы жарық көрген бул сабақлықтың ең қыйын, қурамалы хәм көлемли болған феийл сөз шақабын дүзип шығады.

Дүнья жүзлики тюркологлар әлеминде танылған Н.А.Баскаковтың басшылығында өткен әсирдиң 50-

жылларының орталарынан баслап, көлемли русша-қарақалпақша сөзлигин дүзиу қолға алынады. Бул жумыстың орынлаушыларының қатарына К.Бердимуратов та қатнаскан. Нәтижеде, ол 1967-жылы Москвада басылып шыққан русша-қарақалпақша сөзликтиң авторларының бири сыпатында танылады.

Устаздың қайсы бир мийнетлерине нәзер салмайық, олардың дерлик барлығының хәзирги күнге дейин өз әхмийетин жоғалтпаған.

Оның жаратқан изертлеу жумысларының нәтижелеринен хәзирги заман қарақалпақ тилши алымлары да кеңнен пайдаланып келмекте.

К.Бердимуратов қырлы соқпақлардың ең аўыр хәм қурамалы басқышларынан өтип, тәғдир сынақларын жеңип өтиуге миясар болды. Ерисилген бундай жеңислердиң тийкаргы себеби, туўры сөзлилик, шыдамлылық, эрудиция хәм ертеңги күнге болған исеним. Соның ушын да, ол турмыста мазмунлы өмир жолын басып өтип, изинде өшпес мийрасларын қалдырып кетиуге ересе алған. Устаздың салмақлы хызметлерин есапка алып «Қарақалпақстанға мийнети сиңген муғаллим» атағы берилген.

Жуўмақлап айтқанда, Көшербай Бердимуратов елимиздиң билимлендириу тараўында пидайы хызмет көрсеткен, мазмунлы өмир жолын басып өткен устаз болып ядымызда қалады.

ДОЦЕНТ К.БЕРДИМУРАТОВТЫҢ САБАҚЛЫҚ ХӘМ СӨЗЛИК ДҮЗИҮДЕГИ ХЫЗМЕТЛЕРИ

А.Пирниязова – филология илимлериниң кандидаты

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Адамлар бар, бул әлемнен өткеннен кейин умытылып кетеди.

Адамлар бар, бул әлемнен өтсе де арамызда жасай береді...

Қарақалпақ тил билими тарийхында өз орнына ийе, әжайып педагог хәм жетик илимпазлардың бири Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген муғаллим, доцент К.Бердимуратовтың туўылғанына быйылғы жылы 100 жыл – бир әсир толды. Оның исми республикамызға кеңнен белгили хәм бүгинги күнлери де хұрмет пенен тилге алынады.

Доцент К.Бердимуратов ең дәслепки сабақлықты 23 жасында жазып хәм баспадан шығарған болса, өмириниң ақырына шекем мектептер хәм жоқары оқыу орынлары ушын сабақлықлар, оқыу бағдарламалар дүзиу ислери менен шуғылланды [5]. Мектеп билимлендириу тараўында оның хызметлери уллы болды. 40-жыллардан баслап К.Бердимуратов тәрәпинен қарақалпақ тили бойынша шығарылған сабақлықлар узак жыллар даўамында мектептерде оқытылды. Оның 1949-жылы шыққан «Қарақалпақ тили» сабақлығы рус мектеплериниң 4-класына арналған еди. Кейин де ол сабақлық бир неше рет қайта басып шығарылған [1].

К.Бердимуратовтың Н.А.Орынбаев пенен биргеликте жазған рус мектеплериниң 3-4-класслары ушын «Қарақалпақ тили» сабақлығы [7], оның Е.Бердимуратов, Б.Қутлымуратов пенен биргеликте рус мектеплериниң 5-6-класларына арналған «Қарақалпақ тили» сабақлығы 1960-жылдан баслап Ғәрезсизлик дәуирине шекем мектептерде пайдаланылды [2].

К.Бердимуратовтың А.А.Зубреева менен биргеликте жазылған рус мектеплериниң 9-класы ушын «Қарақалпақ тили» сабақлығы 10 жыл даўамында қайта басылып шығып, тийкаргы сабақлық болып хызмет етти [6].

Рус классларына дүзилген «Қарақалпақ тили» сабақлықларында қағыйдалар рус тилинде, шынығыулар еки тилде де, шынығыу шәртлери рус тилинде берилген. Хәр темадан кейин сийрек ушырасатуғын яки оқыушылардың мәнисин түсиниуи қыйын сөзлерге түсиндирме еки тиллик сөзлик берилген. Китаптың ақырында русша-қарақалпақша хәм қарақалпақша-русша аударма сөзлик берилген. Бундай сөзликлер оқыушылардың сөз байлығын арттыруға жәрдем береді. Мәселен:

Кеўлим жай тапты – успокоился

Көзди ашып жумғанша – мгновенно

Көзиниң отын алады – глаза разгораются [6:5].

Ямаса хәр бир шынығыудан кейин русшадан қарақалпақшаға аударып сөзлик берилген:

Перестань срамиться – масқара болма

Придает духу – хәл береді

Глаз не сводит – көзин айырмайды т.б. [6:22].

Дәуир талабына сәйкес сапалы сабақлықты жаратуғ, кең жәмийетшилик нәзерине усыныу қәлеген педагог илимпаздың қолынан келе бермейди. Бул ушын хәр қандай автордан машақатлы мийнет, терең теориялық билим талап етиледі. Соның менен бирге, ол сабақлықты оқып үйренетуғын оқыушы балалардың психикалық хәм жас өзгешеликлерин жаксы билиуи, өзлестириу мүмкиншиликлерин есапка алыуы керек болады. Әсиресе, екінши тилди үйренетуғынлар ушын сабақлық жазыу оғада қурамалы. Рус класслары ушын қарақалпақ тили сабақлығын доцент К.Бердимуратов тийкаргы автор сыпатында жоқары дәрежеде жазып шыққан. Оның жазған сабақлықлары мектептерде кең пайдаланылды.

Соның менен бирге, К.Бердимуратов Қарақалпақ класслары ушын 4-5-6-классларға арналған сабақлық жазған. К.Бердимуратов, Е.Бердимуратов пенен биргеликте «Қарақалпақ тили». 4-класс ушын, (1961) (1984-ж. алтыншы басылыуы); К.Бердимуратов, А.Есемуратов пенен биргеликте «Қарақалпақ тили».

Фонетика, лексика, морфология, 5-6-класслар ушын (1962, 1975). жазган сабақлықтары бир неше жыллар даўамында мектеп ушын хызмет етти.

Қарақалпақ класслары ушын жазылған сабақлықтарда шынығыў текстеринен кейин қысқа түсіндірме сөзлик берилген. Бундай сөзлик оқыўшылардың сөзди хэм оның мәнісин түсиниўи ушын, ядта сақлап қалыўи ушын оғада зәрүр. Сабақлық - белгили илим тараўи бойынша материалларды системалы баянлаған хэм заманагөй жаңалықларды қамтыған китап. Лекин, барлық сабақлықлар да талап дәрежесинде жазыла бермейди екен. Мәселен, профессор М.Айымбетовтың мийнетинде мектеп оқыўшыларының сабақлықты өзлиестириўи анализ исленген: «екинши класс қарақалпақ тили сабақлығының текслери бойынша келтирилген лексикалық-статистикалық мағлыўматлар бойынша китапта 12549 сөз қолланылған, 3635 сөз формасы бар. Сабақлықта сийрек гезлесетуғын сөз формалар -72,6 процентти курайды. Солардан бир қанша сөз хэм сөз формалары оқыўшылар тәрәпинен өзлиестирилмеген» деген факт келтириледі [12:14]. Демек, сабақлық бундай жағдайлардың барлығын есапқа алған халда дәрәтилиўи керек деген сөз.

К.Бердимуратов тәрәпинен жазылған сабақлықлардың тили оқыўшылар ушын жеңил, түсиникли, өзлиестириўге қолайлы. Ол рус класслары ушын да, қарақалпақ класслары ушын да сабақлықларды хәр тәрәплеме қолай хэм дәўир талабына сай етип жазған. Мектеплерге арналған сабақлықтары сол дәўирде Билимлендириў министрлигиниң таңлаўларында сыйлықлы орынлар алған хэм көп жыллар даўамында бир неше рет қайта бастырып шығарылған.

Доцент К.Бердимуратов университет студентлери ушын оқыў куралларын жазыўда да баслаўшылардың бири болды. Хәзирги қарақалпақ тили курсының дәслепп бағдарламасын дүзиўге қатнасты. «Хәзирги қарақалпақ тили» (морфология) сабақлығы ушын «фейил» бөлимин жазып, бул сөз шақабын хәр тәрәплеме анализ жасаған [9]. Бул жумыс қарақалпақ тилинде фейил бойынша системалы жазылған биринши мийнетлерден болғаны себепли хәзирге дейин әхмийетин жойтқан жоқ.

К.Бердимуратов «Хәзирги қарақалпақ тили» (синтаксис) сабақлығындағы «Бағыныңқы байланыстың

түрлери», «Сөз дизбеклери», «Жай гәп», «Гәптиң бас ағзалары», «Толықлаўыш», «Анықлаўыш» темаларының авторы [10]. Қарақалпақ тилиниң синтаксислик курылысына байланыслы бул темаларды жазыўда ол өзин үлкен қәниге сыпатында көрсеткен. К.Бердимуратовтың грамматика тараўындағы мийнетлери елеге шекем қарақалпақ тилиндеги үлкен әхмийетке ийе жумыслар болып табылады.

К.Бердимуратов сөзлик дүзиў ислерине де қатнаскан. Көлеми 70 б.т. ибарат «Русша-қарақалпақша сөзлик» ушын «О» хәрибине тийисли сөзлерди аўдарып, сөзлик макалаларын жазған [11]. Бул хәрипке тийисли сөзлер көлеми 533-625-бетлерди қамтыйды, 3878 бас сөз бар. Автор хәр бир сөздин қарақалпақша эквивалентин таўып, олардың мәнісин, егер бар болса бир неше мәнилерин де түсиндирип берген. Бир ғана сөзлик макаланы мысал ушын алып қарасақ :

Обращение – 1. Айландырыў, айланыў; ~ **е простых дробей в десятичные** әпиўайы бөлшеклердин онлық бөлшеклерге айланыўы; 2. (обхождение) қатнасық, қараў, нәзер аўдарыў; **вежливое** ~ **е** сыпайы қатнасық; 3. (призыв, речь) үндеў, шақырық, сүрен; ~ **е к народу** халыққа үндеў, шақырық, сүрен; 4. **С чем тугыныў, ушлаў, жумсаў, қолланыў; научиться ~ ю с оружием** жарак ушлап тугыўды үйрениў; 5. Эк. (оборот) айланыс, жумсаў; **денежное** ~ **е** пулдың айланысы; 6. Грам. Қаратпа сөз; **выделить** ~ **е запятыми** қаратпа сөзди үтир менен айырыў; фраза менен келгендеги мәнісине де мысал берип өткен: **изъять из** ~ **я** жумсаўдан алып таслаў [11:551].

К.Бердимуратов өзиниң оқыў-педагогикалық хызметинде, илимий жумысларында, макалаларында, сабақлықларында, биринши гезекте, тынбай излениўши, мийнеткеш, өзине хэм басқаларға талапшаң, өз жумысларында илим жаңалықларын жақсы пайдалана алатуғын инсан, тәжирийбели педагог хэм эрудициялы илимпаз сыпатында танылған.

К.Бердимуратовтың жазып қалдырған илимий мийнетлери қарақалпақ тил билимине қосылған белгили үлес сыпатында өзиниң орнын тапты, сонлықтан илимпаздың аты қарақалпақ тил билиминиң тарийхында хеш қашан умытылмайды.

Әдебиятлар

1. Бердимуратов К. Қарақалпақ тили. Рус мектеплериниң 4-класы ушын сабақлық. –Нөкис: 1949, 1975.
2. Бердимуратов К., Бердимуратов Е., Қутлымуратов Б. Қарақалпақ тили. Рус мектеплериниң 5-6-класслары ушын сабақлық. –Нөкис: 1960.
3. Бердимуратов К., Бердимуратов Е. Қарақалпақ тили. Рус мектеплериниң 4-класы ушын сабақлық. –Нөкис: 1961.
4. Бердимуратов К., Есемуратов А. Қарақалпақ тили. Фонетика, лексика, морфология. 5-6-класслар ушын. – Нөкис: 1975.
5. Бердимуратов К., Қутлымуратов З. Қарақалпақ тили. -Москва-Төрткүл: 1940.
6. Бердимуратов К., Зубреева А.А. Қарақалпақ тили. Рус мектеплериниң 9-класы ушын сабақлық. –Нөкис: 1970.
7. Бердимуратов К., Орынбаев Н.А. Қарақалпақ тили. Рус мектеплериниң 3-4-класслары ушын сабақлық. – Нөкис: 1960.
8. Бердимуратов К., Бердимуратов Е. 4-класста қарақалпақ тили. (методикалық көрсетпелер). –Нөкис: 1975.
9. Хәзирги қарақалпақ тили (морфология). –Нөкис: 1981.
10. Хәзирги қарақалпақ тили (синтаксис). –Нөкис: 1986.
11. Русша-қарақалпақша сөзлик. –Москва: 1967.
12. Айымбетов М. Семиотика. –Нөкис: 2014.